

RESEARCH OUTPUTS / RÉSULTATS DE RECHERCHE

Stemplicht en absenteïsme in een multilevel perspectief

Reuchamps, Min; Caluwaerts, Didier; De Winter, Lieven; Jacquet, Vincent; Meulewaeter, Conrad

Published in:

De kiezer ontcijferd: Over stemgedrag en stemmotivaties

Publication date:

2015

Document Version

Première version, également connu sous le nom de pré-print

[Link to publication](#)

Citation for published version (HARVARD):

Reuchamps, M, Caluwaerts, D, De Winter, L, Jacquet, V & Meulewaeter, C 2015, Stemplicht en absenteïsme in een multilevel perspectief. in K Deschouwer, P Delwit, M Hooghe, P Baudewyns & S Walgrave (eds), *De kiezer ontcijferd: Over stemgedrag en stemmotivaties*. Lannoo Campus, Leuven, pp. 168-184.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Hoofdstuk 10

Stemplicht en absenteïsme in een multi-level perspectief

Min Reuchamps

Didier Caluwaerts

Lieven De Winter

Vincent Jacquet

Conrad Meulewaeter

Min Reuchamps is docent aan de Université catholique de Louvain. Zijn onderzoek richt zich vooral op federalisme, multi-level politics en deliberatieve democratie.

Didier Caluwaerts is post-doctoraal onderzoeker van de FWO aan de Vrije Universiteit Brussel. Zijn onderzoek richt zich vooral op participatieve en deliberatieve democratie, innovatie van de publieke en sociale sector en coöperatief bestuur.

Lieven De Winter is gewoon hoogleraar aan de Université catholique de Louvain. Zijn onderzoeksterreinen omvatten de verkiezingen, politieke partijen, parlementen, regeringen en identiteiten.

Vincent Jacquet is doctoraal onderzoeker aan de Université catholique de Louvain. Zijn onderzoek gaat over deliberatieve en participatieve democratie, politieke participatie, lokale politiek en theorieën van democratie.

Conrad Meulewaeter is doctoraal onderzoeker aan de Université catholique de Louvain. Zijn onderzoek richt zich op de ideologische afstand tussen de massa's en elites.

De kwaliteit van de representatieve democratie staat of valt met de deelname aan verkiezingen, en dus ook het electorale absenteïsme. De deelnamegraad heeft immers een directe impact op de legitimiteit van het politieke systeem langs de inputzijde, maar ook langs de outputzijde, dat wil zeggen op de beleidskeuzes die gemaakt en geïmplementeerd worden. Het debat over het belang van deelname aan verkiezingen heeft gedurende lange tijd echter talrijke debatten uitgelokt over de determinanten van electorale participatie, en over de gevolgen ervan op de politiek en op het beleid.

België neemt in dit debat echter een uitzonderlijke positie in. Het is het eerste land na Liechtenstein om de opkomstplicht in te voeren aan het einde van de 19^e eeuw, en is daarom een interessante case om de invloed van absenteïsme te bestuderen. In de nasleep van de verkiezingsenquêtes van ISPO/PIOP en PartiRep, toonden talrijke onderzoekers de afgelopen jaren dan ook interesse in de determinanten van absenteïsme in het hypothetische geval dat de opkomstplicht in België zou worden afgeschaft (zie bijv. Schiffino & Aisch, 1999; De Winter et al., 2003; Hooghe & Walgrave, 2010; De Winter et al., 2014), en deze thematiek kwam zelfs regelmatig op de politieke agenda terecht (Pilet, 2011).

Verschillende argumenten kunnen gemaakt worden voor of tegen de opkomstplicht. Sommige van deze argumenten zijn veeleer van filosofische aard, en stellen zich vragen bij de verenigbaarheid van opkomstplicht met het politieke ideaal van vrijheid, één van de steunpilaren van de democratie (Reuchamps et al., 2012). Anderen nemen de historische en politieke context in beschouwing en argumenteren sinds de jaren 1990 dat het afschaffen van de opkomstplicht zou helpen om het succes van extreem rechts in het noorden van het land in te dijken. Zij zien een stem voor het Vlaams Blok veeleer als een verwerping van het politieke systeem, dan als een uiting van een inhoudelijke voorkeur, en het idee was dan ook dat deze kiezers niet naar het stemhokje zouden gaan mochten ze daar niet toe verplicht worden. Toch moeten we voorzichtig zijn met zulke conclusies, en moeten we de multi-pele effecten in beschouwing nemen die voort zouden komen uit de terugtrekking van een deel van de bevolking uit het electorale proces (Lijphart, 1997; De Winter et al. 2003). Zoals we in dit hoofdstuk zullen zien, zou een bepaald deel van het electoraat immers de facto uitgesloten worden van de verkiezingen, en dus van de representatieve democratie.

Deze studie wil dan ook een analyse bieden over de socio-demografische en politieke determinanten van electorale opkomst, maar ook van absenteïsme op de verschillende bestuursniveaus in België. Zulke multi-level analyse ontbrak tot op heden¹, maar de verkiezingsenquête van 2014 biedt de unieke kans om (non-) participatie te meten op het Europese, federale, regionale en lokale niveau. In deze enquête werd de vaak gebruikte vraag gesteld “Als stemmen niet meer verplicht was in België, zou u dan altijd, meestal, soms of nooit gaan stemmen?” waarbij we een onderscheid maakten tussen de verschillende niveaus. Voor we ons op deze data richten, is het echter noodzakelijk om het debat over de opkomstplicht en absenteïsme in een longitudinaal perspectief te plaatsen. Dat doen we hierna in de eerste sectie. Daarna gaan we over tot bivariate en multivariate analyses.

1. Een longitudinale blik op de opkomstplicht in België

De introductie van de Belgische opkomstplicht in 1893 verliep niet zonder slag of stoot (Reuchamps et al., 2012). Ze luidde immers een belangrijk keerpunt in in de participatie van burgers aan verkiezingen. Zoals figuur 1 duidelijk aantoont, vertaalde de wet van 1893 zich sinds de eerste daarop volgende verkiezing van 1894 in een stabilisatie van de deelnamegraad van meer dan 90% voor de Kamer van Volksvertegenwoordigers. Voordien, en de data gaan terug tot 1847 met de creatie van de Liberale Partij, fluctueerde de deelname graad tussen 50% en meer dan 80%. Het opleggen van de opkomstplicht heeft dus een duurzaam en positief effect gehad op de participatie van burgers aan verkiezingen, zelfs al zien we een lichte daling in de deelnamegraad sinds het begin van de jaren 1980. Toch blijft de deelname aan verkiezingen nog steeds hoger dan die in landen zonder opkomstplicht (Gallagher et al., 2011 : 306).

Figuur 10.1

Figuur 10.1 toont daarenboven ook dat de reële deelnamegraad, dat wil zeggen wanneer we ook de blanco en ongeldige stemmen uitsluiten, de officiële deelnamecijfers volgt. We kunnen dus niet concluderen dat de stemplicht kiezers naar de urnen heeft gelokt, om daar dan een ongeldige stembrief te deponeren. Deze longitudinale context biedt ons de kans om beter de uitdaging van de opkomstplicht te begrijpen. In hetgeen volgt zullen we dan ook kijken naar de invloed van individuele karakteristieken, alsook van het niveau waarop de macht wordt uitgeoefend (Europees, federaal, regionaal, lokaal) op het hypothetische gedrag van kiezers.

2. Omvang van het potentiële absentisme

Tabel 10.1 levert ons heel wat informatie over het potentiële absentisme. Ten eerste blijkt dat de bereidheid tot deelname bij afschaffing sterk verschilt naargelang het verkiezingstype. Slechts ongeveer vier op tien Vlamingen en Walen² stellen dat zij altijd zouden gaan stemmen voor de Europese verkiezingen, tegenover ongeveer zes op tien voor het gemeentelijke niveau, met ongeveer de helft voor de federale en regionale verkiezingen. De bereidheid tot deelname neemt dus toe naarmate het verkiezingsniveau daalt. Deze brede spanwijdte tussen het lokale en Europese niveau door een aantal factoren. De kiezers kennen het lokale politieke gebeuren beter dan dat van op hogere niveaus, voelen er zich meer bij betrokken, en vertrouwen meer de gemeentelijke instellingen, actoren en beleid (Bouckaert et al., 2004)³. De impact van de verkiezingen op de samenstelling van de uitvoerende macht neemt ook toe naarmate het verkiezingsniveau daalt⁴.

Tabel 10.1

Ten tweede zijn er systematische verschillen voor ieder verkiezingstype tussen Vlaanderen en Wallonië. In tegenstelling tot de reële participatiecijfers zouden Vlamingen minder deelnemen bij afschaffing dan Walen (De Winter et al., 2014). Terwijl deze multilevel gegevens van 2014 ons slechts een snapshot bieden van de bereidheid van burgers om deel te nemen, geeft longitudinal onderzoek aan dat deze bereidheid merkwaardig stabiel is door de tijd heen⁹. Ook per partij-electoraat blijft deze neiging vrij constant (De Winter et al., 2014). Deze stabiliteit in de tijd blijkt ook het de meeste determinanten die relevant zijn voor het verklaren van de bereidheid tot deelname bij potentiële afschaffing van de opkomstplicht.

3. Kenmerken van de potentiële afwezigen

In landen zonder opkomstplicht is de deelname aan de verkiezingen soms verontrustend laag, zelfs aan de parlementsverkiezingen (bv. de US, Zwitserland en UK). Sinds decennia hebben politologen gezocht naar de kenmerken van de “reëel afwezige kiezer”, voornamelijk op basis van survey-onderzoek. Naast het micro-niveau (t.t.z. dat van de individuele kiezer), wordt er in mindere mate gezocht naar factoren op macro-niveau (proportioneel kiesstelsel vs. meerderheidsstelsel) en meso niveau, t.t.z. de kenmerken van de context, “omgeving” van de afwezige kiezer (zoals bv. urbanisatiegraad) (zie Franklin, 2003).

In een land als België met een traditioneel zeer hoge opkomst (tengevolge van de opkomstplicht) is het moeilijk om onderzoek te doen naar de “reëel afwezige kiezers”, aangezien die groep zo klein is. Bovendien blijkt uit het karige bestaande onderzoek dat in België de meeste reëel afwezige kiezers slechts “occasionele” of “onvrijwillige” afwezigen zijn, weerhouden door ziekte, invaliditeit, werkverplichtingen, verblijf in het buitenland en andere dwingende redenen (“forces majeures”) (De Winter et al., 2003).

Wij mogen er echter vanuit gaan dat de kenmerken van de reële afwezige kiezer en de potentieel afwezige kiezer nauw bij elkaar aansluiten. Deelname aan de verkiezingen is namelijk een vorm van politieke participatie *tout court*, en de meeste determinanten van diverse vormen van politieke participatie vinden we ook terug als verklaringsfactoren voor electorale participation (Verba & Nie 1972; Barnes et al., 1979; Birch, 2009). Op basis van de resultaten van buitenlands onderzoek naar de individuele kenmerken de reëel afwezige kiezers, maken we in onze multilevel analyse een onderscheid tussen enerzijds socio-demografische kenmerken (klassiekers zoals leeftijd, geslacht, opleiding, enz), en anderzijds van politieke houdingen en (attitudinale proxies voor) politiek gedrag.

Tabel 10.2 biedt een samenvatting van een meer gedetailleerde analyse per regio van de individuele kenmerken van de potentieel afwezige kiezer in België naargelang het type van verkiezingen. Aangezien er haast geen significant verschil bestaat in de individuele determinanten van het potentiële absenteïsme in Vlaanderen en Wallonië werden deze twee gewesten samengevoegd. De toevoeging van de dummy variabele “gewest” geeft aan dat er een minimaal verschil bestaat tussen Wallonië en Vlaanderen, en dit enkel voor de federale verkiezingen. Als afhankelijke variabelen gebruiken wij de hogervermelde vragen naar de waarschijnlijkheid om nog te gaan stemmen ingeval van afschaffing van de stemplicht (voor de vier verkiezingstypes).

Tabel 10.2

Vooraleer in te gaan op de verschillende potentiële determinanten stellen we vast dat wanneer een factor significant is voor één verkiezingsniveau, hij dat meestal ook is voor de drie andere. Slechts weinige hebben enkel een impact op slechts één specifiek verkiezingsniveau. Daarom zullen we in de bespreking van de resultaten enkel het verkiezingsniveau vermelden indien er opmerkelijke verschillen voor doen tussen niveaus. Ten tweede, ondanks het groot aantal significante verbanden, verklaren de onafhankelijke variabelen meestal slechts weinig van de variatie in onze afhankelijke variabelen. Het sterkste verband in de table is dat tussen potentiële absenteïsme voor de federale verkiezingen en politieke interesse ($\hat{\text{Eta}}^2 = 0.211$). Met andere woorden, verschillen in politieke interesse verklaren 21% van de potentiële deelname aan de federale verkiezingen. Anderzijds vinden we een tiental determinanten die niet meer dan één percent verklaren, maar toch nog significant zijn op het niveau van 0.001. Met andere woorden, de socio-demografische en politiek-attitudinele variabelen verklaren echt niet veel van het fenomeen “potentiële opkomst”, wat nog sterker blijkt uit de multivariate analyses (zie *infra*). De zwakste verbanden (1% of minder) zullen daarom niet besproken worden.

Wat de klassieke socio-demografische kenmerken betreft, blijkt uit Tabel 10.2 dat vrouwen meer geneigd zijn afwezig te blijven dan mannen. Inzake leeftijd vindt men, enkel voor de federale verkiezingen, een toename van de potentiële afwezigheid naarmate men ouder wordt. Deelname neemt toe naarmate het opleidingsniveau en het inkomen groeit. Verassend is dat in tijden van ontkerstening, kerkpraktijk een positief verband blijft vertonen met “electorale praktijk”.

Wat de politieke houdingen en politiek gedragskenmerken betreft, zijn er duidelijke verschillen tussen partij-electoraten, onafhankelijk van het feit of deze gedefinieerd worden op basis van het stemgedrag van de respondenten voor de federale verkiezingen van 2014 en 2010, of op hun stemgedrag bij de regionale en Europese verkiezingen van 2014. Deze verschillen worden in

detail besproken in het laatste deel van dit hoofdstuk. Naarmate men zich sterker identificeert met een partij zal men ook meer deelnemen aan verkiezingen.

Zoals reeds vermeld is politieke interesse de sleutelvariabele, en daarmee samenhangend “interne politieke efficiëntie” (het zelfvertrouwen om politiek te begrijpen en er aan te kunnen deelnemen) en politieke kennis. Ook “externe politieke efficiëntie” (geloof in de responsiveness van de beleidsvoerders tegenover de demands van burgers) heeft een relatief sterk positief effect op deelname. Zij die een (of meerdere) voorkeurstem(men) uitbrachten zouden een zeer klein beetje meer opkomen dan zij die een lijststem uitbrachten. Hoe later in de campagne men beslist over zijn partijkeuze, hoe groter de kans om afwezig te blijven. Vertrouwen in politieke instellingen, in algemene zin, maar ook specifiek in de federale en regionale regeringen en parlementen, hebben steeds een positief effect op deelname (niet weergegeven in de tabel). Ook tevredenheid met het beleid op federaal, regionaal en Europees niveau hebben een soortgelijk effect. Wat het laatste niveau betreft oefenen ook de klassieke indicatoren voor de steun aan de EU (zoals Europese identiteit) een positief effect uit. De andere identiteiten (Belgisch, regionaal, lokaal) houden geen verband met de opkomst op het betreffende niveau. Niet verbazend oefent tevredenheid met de functionering van de democratie in België een positieve invloed uit op deelnameneiging, zoals ook de tevredenheid met de toestand van de Belgische economie.

4. Multivariate analyses

Voor onze multivariate analyses, met behulp van de logistische regressietechniek, hebben we vier modellen ontworpen (Tabel 10.3), één per verkiezingsniveau (gemeentelijk, regionaal, federaal en Europees). Voor elk ervan is de afhankelijke variabele een binaire variabele, met enerzijds de personen die in geval van afschaffing van de stemplicht, verklaren *altijd* te gaan stemmen, en anderzijds zij die *meestal*, *soms* of *nooit* zouden gaan stemmen. De logistische regressie laat ons toe na te gaan welke determinanten de waarschijnlijkheid doet to of afnemen om tot de ene of andere groep te behoren. In deze analyses worden Vlamingen en Walen samengenomen, en worden de observaties gewogen voor geslacht, leeftijd en opleiding.

Deze vier modellen werden in één tabel samengebracht, om vergelijkingen tussen niveaus te vergemakkelijken. De McFadden index wijst aan dat de modellen goed werken, aangezien voor de coëfficiënten variëren tussen 0,50 en 0,55 en dus goed onze afhankelijke variabelen voorspellen. Globaal bekenen blijken de determinanten weinig te verschillen tussen de niveaus, ondanks het feit dat de burgers gemakkelijker zouden opdagen voor de gemeenteraadsverkiezingen dan voor de regionale en federale, en Europese verkiezingen.

Tabel 10.3

Wat de invloed van de sociodemografische variabelen betreft, blijkt dat leeftijd geen significant effect heeft, met uitzondering van het gemeentelijke niveau, waarbij de ouderen een grotere kans maken om altijd te gaan stemmen. Het onderwijsniveau heeft een significant effect op de potentiële deelname aan de federale verkiezingen, waarbij de hogergeschoolden meer altijd zeggen te zullen stemmen in vergelijking met zij die enkel lager onderwijs hebben gevolgd. Het effect van onderwijs werd herhaaldelijk vastgesteld (zie *supra*). In deze analyse zit dit effect “verscholen” in de variabele politieke belangstelling (Verba et al., 1995) waarmee het sterk gecorrèleerd is. Desondanks blijft het onderwijsniveau significant. Ook het inkomensniveau is significant (met uitzondering van de Europese verkiezingen) waarbij de meestbegoeden een grotere waarschijnlijkheid vertonen om altijd te gaan stemmen. Geslacht oefent geen significant effect uit. Tenslotte blijken Walen meer dan Vlamingen te verklaren altijd te gaan stemmen, ondanks het feit dat we vele controlevariabelen hebben ingebracht. Electorale deelname is dus een sterkere norm in het Zuiden van het land dan in het Noorden.

Wat de politieke gedragsvariabelen en houdingen betreft vinden we een stabiel beeld tussen de niveaus (met enkele uitzonderingen). Het zal niet verbazen dat identificatie met een partij doorgaans een positief effect heeft op de potentiële opkomst, met uitzondering voor het gemeentelijke niveau. Dit niveau staat dicht bij de burger en is minder “genationaliseerd” (Buelens & Deschouwer, 1996). Een groot aantal lokale lijsten zijn niet verbonden aan een nationale politieke partij. Dit kan erop wijzen dat de kiezers, zelfs zonder partij-identificatie, gemotiveerd zijn om deel te nemen aan de gemeentelijke democratie. Zoals hogervermeld, politieke interesse heeft een grote invloed op de opkomst -- voor alle niveaus -- waarbij de meest geïnteresseerden een grotere kans maken om *altijd* te gaan stemmen. Daarentegen heeft een goede politieke kennis of vertrouwen in de politiek geen significante impact. Evenmin heeft interne politieke efficaciteit een significant effect (tenzij voor het Europese niveau), in tegenstelling tot externe politieke efficaciteit die een sterke impact heeft voor alle niveaus. Het is interessant vast te stellen dat de mate van (on)tevredenheid met de uitvoerende organen voor geen enkel niveau significant is, wat ook geldt voor de (on)tevredenheid met de werking van de democratie (met uitzondering van het federale niveau, waarbij de meest tevredenen de grootste kans maken om *altijd* te gaan stemmen. Naarmate men de invloed van de beleidsinstellingen van een bepaald niveau, op iemands’ dagelijks leven’ als belangrijk inschat, heeft men een grotere kans om altijd te gaan stemmen voor het betreffende niveau (met uitzondering van het regionale niveau waar dit niet significant is). Tenslotte oefenen de identiteitsvariabelen geen significant effect uit tenzij voor het regionale niveau, waarbij zij die

zich in eerste plaats identificeren met hun gewest of gemeenschap de meeste kans maken om *altijd* te gaan stemmen (althans bij de regionale verkiezingen).

De argumenten die in het verleden werden geformuleerd zijn dus altijd aktueel (De Winter et al., 2003). Inderdaad, bij afschaffing van de stemplicht zouden de sociaal zwaksten minder goed vertegenwoordigd zijn in de wetgevende vergaderingen in ons land. De lagergeschoolden en lagere inkomensgroepen zouden het meest worden getroffen. Hetzelfde geldt voor diegenen die weinig in de politiek zijn geïnteresseerd. Men mag zich dus met rechte afvragen wat de weldaden zijn van de afschaffing van de stemplicht in België, aangezien een aanzienlijk deel van de bevolking minder goed zal vertegenwoordigd zijn, wat haaks staat op de essentie van de representatieve democratie.

Tenslotte hebben we aangetoond dat de verschillen inzake de determinanten van de potentiële opkomst tussen de vier verkiezingsniveau marginaal zijn, ondanks de aanzienlijke verschillen in de bereidheid om te stemmen – in dalende volgorde -- voor het gemeentelijke niveau, het regionale en federale, en het Europese niveau. Toch zijn er enkele verschillen in de determinanten: op het gemeentelijke niveau speelt partij-identificatie niet mee (in tegenstelling tot de drie andere), wegens de zwakke band tussen de lokale lijsten en de nationale partijen. Ook voelt de burger zich nauwer betrokken bij de gemeentelijke beleidsvraagstukken. Vervolgens hebben op het lokale niveau de oudere kiezers een grotere kans om *altijd* te gaan stemmen, wat niet het geval is voor de andere niveaus. Dus het effect van leeftijd is waarschijnlijk niet het gevolg van een langere socialisatie in de norm van kiezen als burgerplicht, maareerder van een grotere gehechtheid aan het gemeentelijke niveau.

De determinanten van de potentiële opkomst voor de Europese verkiezingen verschilt van deze van de andere niveaus aangezien inkomen er geen invloed op uitoefent. En het regionale niveau is het enige waarvoor er een positief effect geldt voor de mate van identificatie met dit niveau. Daar tegenover staat dat enkel voor dit niveau er geen verband is met de inschatting van de invloed op het dagelijkse leven van de politieke instellingen van dit niveau, wat er kan op wijzen dat de burgers een minder duidelijk beeld hebben van de impact van het regionale beleid op hun leven.

5. Les absents ont-ils toujours tort? Over de effecten van abstentionnisme

Nu dat we een zicht hebben op de determinanten van het potentieel abstentionnisme, en van wie al dan niet komt opdagen om te stemmen, loont het om te kijken naar de gevolgen ervan. Meer specifiek willen we kijken naar de gevolgen van afwezigheid op de sterkte van de politieke partijen. De volkswijsheid gaat immers dat het afschaffen van de opkomstplicht een

partijpolitieke aardverschuiving zou kunnen teweeg brengen. Vooral in Vlaanderen maakte dit idee opgang na Zwarte Zondag. Toen gingen er stemmen op om de opkomstplicht af te schaffen om de opmars van extreem-rechts in te dijken. De redenering was dat vooral de politiek malcontenten, die verondersteld werden voor het Vlaams Blok te stemmen, thuis zouden blijven. Hoewel deze idee intuïtief aantrekkelijk is, gaat de meer wetenschappelijke literatuur uit van twee tegengestelde hypothesen. Het eerste kamp argumenteert dat de effecten van de afschaffing van de opkomstplicht slechts beperkt zullen blijven. Voorstanders van deze hypothese gaan ervan uit dat opkomstplicht leidt tot willekeurig stemmen: de opkomstplicht dwingt kiezers die zich anders zouden onthouden, immers niet om een overtuigde stem, maar veeleer om een willekeurige stem uit te brengen. Deze kiezers zullen dus niet uit overtuiging maar willekeurig een partij kiezen. In principe zou het wegvallen van deze kiezers elke partij dan ook even sterk treffen, waardoor het effect van de afschaffing van de opkomstplicht op de sterkte van de partijen verwaarloosbaar is.

De pleitbezorgers van het tweede kamp, waaronder Arend Lijphart, stellen net het omgekeerde. Volgens hen heeft de opkomstplicht wel degelijk zgn. directionele effecten. De mate van opkomst zal dus de relatieve sterkte van partijen bepalen. Sommige partijen, aldus de redenering, hebben een electoraat dat meer geneigd is om te gaan stemmen, of om net weg te blijven uit het stemhokje wanneer dat niet verplicht zou zijn. Het afschaffen van de opkomstplicht zou dan ook sterke machtheffecten hebben op het partijpolitieke landschap. Volgens deze logica, kunnen sommige partijen dus hun voordeel doen door de opkomstplicht af te schaffen.

Empirisch onderzoek naar dit thema heeft echter geen definitief uitsluitsel gebracht. Fowler stelt, na vergelijking van data uit verschillende Australische staten, dat de invoering van opkomstplicht grote veranderingen met zich meebracht. Zo zou, afhankelijk van de staat, de Labour party 7 tot 10 procentpunten hoger scoren na de aanname van de opkomstplicht. Ook een recente studie van Miller en Dassonneville (2014) wijst in dezelfde richting. Op basis van longitudinale data, tonen ze aan dat het afschaffen van de opkomstplicht in Nederland leidde tot een significante verhoging van het aantal stemmen voor linkse partijen. Dit effect vond echter niet onmiddellijk plaats, maar werd over een langere periode waargenomen.

Het merendeel van het empirisch onderzoek wijst echter in de richting van het status quo. Het afschaffen van de opkomstplicht, en de daarmee gepaard gaande afname van de participatie in verkiezingen, zou slechts marginale effecten hebben op de relatieve kracht van partijen. Zo stellen Selb en Lachat (2009: 574) het volgende: "A variety of research designs and data sources have shown that higher or lower turnout would have only marginal effects on the relative strength of parties." Simulatie-oefeningen in Amerikaanse surveys wijzen eveneens op kleine verschillen mocht opkomstplicht verplicht worden in de USA (Brunell & DiNardo, 2004), en onderzoek dat

ationale en Europese verkiezingen vergeleek, wijst in gelijkaardige richting (Eijk & Egmond, 2007). Op basis van Belgische data, ten slotte, komen ook Hooghe en Pelleriaux (1998: 423) tot dezelfde conclusie dat de verschillen met of zonder opkomstplicht slechts licht zouden verschillen, en de machtsverhoudingen niet fundamenteel zouden wijzigen.

Om te zien in welke mate beide theoretische strekkingen het dichtst aanleunen bij de huidige Belgische situatie, doen we een beroep op de vraag uit de Partirep survey over partijkeuze, en de hypothetische vraag of de respondenten nog zouden komen stemmen mocht de opkomstplicht afgeschaft worden. We maken daarbij de vergelijking tussen de huidige situatie (het verklaarde stemgedrag) van alle respondenten, en de hypothetische situatie waarbij we enkel die respondenten behielden die zich bij elke verkiezing naar het stemhokje zouden begeven (dus zij die 'altijd' op zouden komen).

In Tabel 10.4 kijken we naar Vlaanderen, en vergelijken we de situatie met opkomstplicht ('Met OP') en zonder opkomstplicht ('Zonder OP') voor zowel de Europese, federale als regionale verkiezingen. We voegden ook een kolom in die het verschil in percentagepunten tussen de werkelijke en hypothetische situatie weergeeft. De resultaten in de tabel geven in elk geval aan dat het afschaffen van de opkomstplicht geen politieke schokgolf teweeg zou brengen. De verschillen met of zonder opkomstplicht zijn minimaal. De enige uitschieters zijn CD&V die bij de Europese verkiezingen 2,1% zou verliezen, en SP.A die bij de regionale verkiezingen 2,8% zou verliezen. Van sterke directionele effecten is er dus geen sprake onder Vlaamse kiezers.

Tabel 10.4

Het beeld langs Franstalige kant verschilt echter grondig van de Vlaamse resultaten. In Tabel 10.5 lijsten we de hypothetische verschillen op met en zonder opkomstplicht voor de drie verkiezingen. De directionele effecten zijn hier veel sterker uitgesproken dan in Vlaanderen. Hoewel de sterkte van de effecten verschilt op Europees, federaal of regionaal vlak, zijn de trends vrij eenduidig: de PS verliest een groot deel van haar aanhang (tussen 3,2% en 6,4%), en CDH maar vooral MR en Ecolo zouden daarvan de vruchten oogsten. Op Europees vlak zou de PS haar leiderspositie verliezen, en zou MR de grootste worden. Op federaal vlak zou het verschil tussen Ps en MR slinken van 13,1% tot amper 3,9%, en op regionaal vlak zouden beide partijen exact dezelfde score bekomen. De schokgolf die door Wallonië zou gaan, zou dan ook veel groter zijn dan in Vlaanderen.

Tabel 10.5

We mogen natuurlijk niet op de feiten vooruitlopen. We kunnen op basis van deze analyses van hypothetisch gedrag immers geen definitief uitsluitsel geven over de gevolgen van de afschaffing van de opkomstplicht op de relatieve sterkte van de partijen. De gevolgen zullen ook afhangen van de mobilisatiekracht van de partijen. En zelfs als deze verschillen zich zouden voltrekken, dan nog is het onduidelijk of ze een grote invloed zullen hebben op de effectieve zetelverdeling. Dat hangt immers af van allerlei andere kenmerken van het kiesstelsel (zoals de grootte van de kieskring). De mechanische effecten van het afschaffen van de opkomstplicht kunnen dus beperkt zijn, maar de psychologische effecten zijn zonder twijfel meer uitgesproken. Daar waar PS momenteel heer en meester is in Wallonië bij elk van de drie verkiezingen, worden ze in de situatie zonder opkomstplicht voorbijgestoken of op de hielen gezeten door MR. Dat kan een fundamenteel andere dynamiek teweeg brengen in het Franstalige partijlandschap.

Tabel 10.5

Hoe kunnen we deze verschillen tussen Vlaanderen en Wallonië verklaren? Een eerste mogelijke hypothese is het bestaan van verschillende democratische culturen in beide regio's. Een andere mogelijke verklaring – die in de internationale literatuur ook vaak aan bod komt – is dat de PS in Wallonië veel meer dan de SP.a in Vlaanderen kiezers aantrekt met een lage sociaal economische status, en dat die kiezers in veel grotere mate geneigd zijn om niet te komen opdagen bij verkiezingen. Dit is ook wat Hooghe en Pelleriaux vinden: “Parties relying on a high status electorate (ecologists, conservatives) gained votes, while parties relying on an electorate with little formal education (socialists, extreme right) would loose votes” (1998: 423).

6. Besluit

Op 7 november 2014, zes maanden na de verkiezingen van mei, dienden de liberale Vlaamse volksvertegenwoordigers Lijnen et Van Biesen een wetsvoorstel in, bedoeld om binnen de kieswetgeving de huidige sancties af te schaffen op de niet-naleving van de opkomstplicht. Volgens hen is dit een efficiënte manier om het vertrouwen in de overheidsinstellingen te herstellen, omdat dit de partijen zou verplichten veel meer moeite doen om de kiezers te overtuigen naar de stembus te gaan.

Wij willen hier geen standpunt innemen in dit debat omdat dit duidelijk gaat over een partij-tactische keuze die tevens gedreven wordt door waarden en opvattingen inzake het wezen van de democratie zelf. We willen hier enkel wijzen op twee mogelijke gevolgen van de afschaffing van de opkomstplicht op het profiel van de effectieve kiezer.

Welk deel van de bevolking zou het meest profiteren van deze beslissing? Onze analyses tonen dat bij afschaffing van de opkomstplicht de politiek minder actieven en politiek minder geïnteresseerden minder zouden gaan stemmen. Dit bevestigt het streefdoel van het wetsvoorstel, t.t.z. dat de burgers bewust gebruik zouden maken van hun grondrecht, i.e. het kiesrecht. Maar het bewustzijn van dit grondrecht en de maatschappelijke plicht om dit te gebruiken verschilt naargelang de sociale status van de burgers, in eerste plaats hun opleidingsniveau. De maatschappelijke zwaksten, die al weinig deelnemen aan de politiek, zouden hierdoor niet meer deelnemen aan aanduiding van hun bestuurders. De stemplicht heeft dus een belangrijk positief effect op het inclusieve karakter van de vertegenwoordigende democratie in België.

Voorts kan men de afschaffing van deze norm bekijken vanuit een partij-optiek. Het is zeker en vast onmogelijk om met zekerheid de zetelverdeling te voorspellen in toekomstige verkiezingen bij afschaffing van de stemplicht. Men kan wel een extrapolatie maken op basis van de resultaten van de voorbije verkiezingen. Hebben sommige partijen baat bij de afschaffing? In Vlaanderen, waar de kwestie het meest wordt besproken in de politieke en media-arena's, blijkt het effect vrij marginaal te zijn. Daarentegen zou de impact op het Waalse partijlandschap groter zijn, ten nadele van de PS, en in het voordeel van ECOLO en de MR, en in minder mate de cdH.

Bibliografie

Ackaert, J., De Winter, L., Dumont, P. & Hennau, S. (2013), Met man en macht. Over mensen, macht en beleid bij lokale coalitievorming, in: Deschouwer, K., Verthé, T. & Rihoux, B. (eds), *Op zoek naar de kiezers. Lokale partijafdelingen en de gemeenteraadsverkiezingen van oktober 2012*, Brussel: Academic and Scientific Publishers, p. 147-164.

Ackaert, J., Wauters, B. & Verlet, D. (2011), Turnout at local elections: the relevance of contextual variables, paper presented at the Politicologenetmaal, Amsterdam, 9-10 June.

Barnes, S. H., Kaase, M., Allerback, K. R., Farah, B., Heunks, F., Inglehart, R., Jennings, M. K., Klingemann, H. D., Marsh, M. & Rosenmayr, L. (1979), *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies*, Beverly Hills & London: Sage.

Birch, S. (2009), *Full participation. A comparative study of compulsory voting*, New York: United Nations University press.

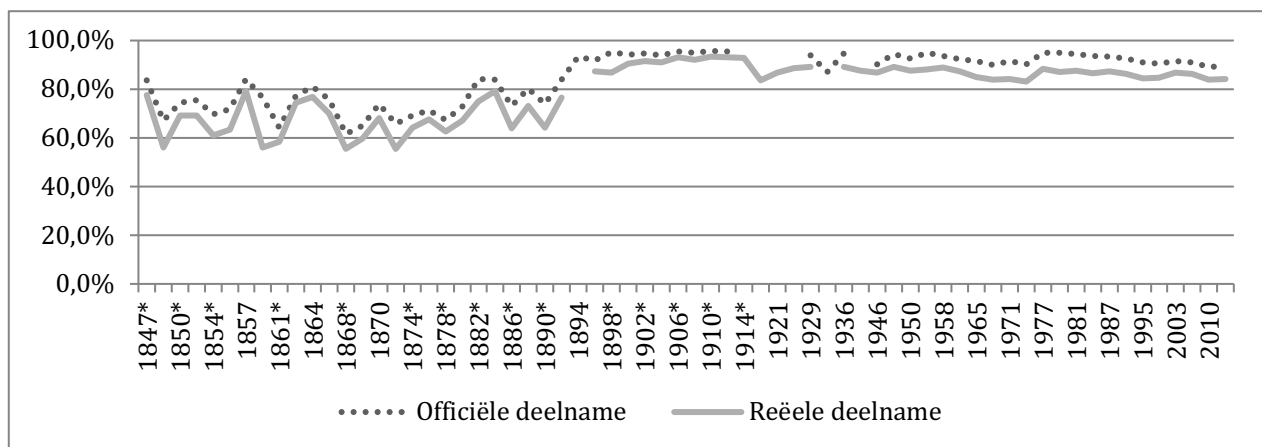
Bouckaert, G., Maddens, B., Kampen, J. K. & Van de Walle, S. (2004). Vertrouwen en overheid! Living apart together?, in: Reynaert, H. & Verlet, D. (eds), *Vertrouwen en betrokkenheid op lokaal en provinciaal vlak*, Brugge: Vanden Broele, p. 1-15.

Brunell, T. L. & DiNardo, J. (2004), A propensity score reweighting approach to estimating the partisan effects of full turnout in American presidential elections, *Political Analysis*, vol 12 (1), p. 28-45.

- Buelens, J. & Deschouwer, K. (eds) (1996), *De Dorpsstraat is de wetstraat niet: een onderzoek naar de opvattingen van plaatselijke woordvoerders van nationale partijen*, Brussel: VUBPress.
- De Maesschalck, F. (2014), Hoe representatief is Michel I?, *Samenleving en Politiek*, vol 21 (10).
- De Winter, L., Dumont, P. & Ackaert, J. (2003), La participation électorale réelle et potentielle : des vertus du vote obligatoire, in: Frogner, F. & Aish, A.-M. (eds), *Élections : la rupture ? Le comportement des Belges face aux élections de 1999*, Bruxelles: De Boeck, p. 54-69.
- Eijk, C. van der & Egmond, M. van. (2007), Political effects of low turnout in national and European elections, *Electoral Studies*, vol 26, p. 561-573.
- Fowler, A. (2013), Electoral and Policy Consequences of Voter Turnout: Evidence from Compulsory Voting in Australia, *Quarterly Journal of Political Science*, vol 8, p. 159-182.
- Franklin, M. (2003), *Voter Turnout in Established Democracies since 1945*, New York : Cambridge University Press.
- Gallagher, M., Laver, M. & Mair, P. (2011), *Representative government in Modern Europe*, Boston: Mc Graw Hill.
- Hooghe, M. & Pelleriaux, K. (1998), Compulsory voting in Belgium: an application of the Lijphart Thesis, *Electoral studies*, vol 17 (4), p. 491-424.
- Hooghe, M. & Walgrave, S. (2010), Opkomstplicht en politieke kennis: de onwetende burger aan het woord?, in: Deschouwer K., Delwit, P., Hooghe, M. & Walgrave, S. (eds), *De Stemmen van het Volk. Een analyse van het kiesgedrag in Vlaanderen en Wallonië op 10 juni 2009*, Brussel: VUBPress, p. 143-168.
- Keaney, E & Rogers, B. (2006), *A Citizen's Duty: Voter Inequality and the Case for Compulsory Turnout*, London: Institute for Public Research.
- Lijphart, A. (1997), Unequal Participation. Democracy's Unresolved Dilemma, *American Political Science Review*, vol 91 (1), p. 1-14.
- Meulewaeter, C., Jacquet, V. & Reuchamps, M. (2014), Les Wallons et le vote obligatoire. Qui irait encore voter aux élections communales, régionales, fédérales et européennes ?, in: Cardelli, R., Bornand, T. & Brunet, S. (eds), *Le Baromètre social de la Wallonie. Engagement, confiance, représentation et identité*, Louvain-la-Neuve: Presses universitaires de Louvain, p. 213-229.
- Miller, P. & Dassonneville, R. (2014), High Turnout in the Low Countries: Partisan Effects of Turnout in Belgium and the Netherlands, paper presented at the World Congress of Political Science (IPSA), Montréal, Canada, 19-24 July.
- Pilet, J.-B. (2011), Comprendre les positions sur le vote obligatoire en Belgique : entre conviction et stratégie, in: Amjahad, A., De Waele, J.-M. & Hastings, M. (eds), *Le vote obligatoire. Débats, enjeux et défis*, Paris: Economica, p. 123-138.

- Renard, H. & Dodeigne, J. (2012), Les résultats électoraux depuis 1847, in: Bouhon, F. & Reuchamps, M. (eds), *Les systèmes électoraux de la Belgique*, Bruxelles: Bruylant, p. 545-568.
- Reuchamps, M., Caluwaerts, D. & Bouhon, F. (2012), Le vote obligatoire, in: Bouhon, F. & Reuchamps, M. (eds), *Les systèmes électoraux de la Belgique*, Bruxelles: Bruylant, p. 383-400.
- Schiffino, N. & Aish, A.-M. (1999), Et si le vote n'était plus obligatoire ?, in: Frogner, F. & Aish, A.-M. (eds), *Des élections en trompe-l'œil. Enquête sur le comportement électoral des Wallons et des Francophones*, Bruxelles: De Boeck, p. 97-120.
- Selb, P. & Lachat, R. (2009), The more, the better? Counterfactual evidence on the effect of compulsory voting on the consistency of party choice, *European Journal of Political Research*, vol 48 (5), p. 573-597.
- Verba S. & Nie, N. H. (1972), *Participation in America: Political democracy and social equality*, New York: Harper and Row.
- Verba, S., Schlozman, K. L. & Brady, H. E. (1995), *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*, Cambridge: Harvard University Press.

Figuur 10.1: Deelname aan verkiezingen in België sinds 1847

Bron: deze originele data werden verzameld door Hugues Renard en Jérémy Dodeigne (2012). De verkiezingen met een * betekenden een gedeeltelijke vernieuwing van de Kamer van Volksvertegenwoordigers.

Tabel 10.1: Waarschijnlijk van verkiezingsdeelname bij afschaffing van opkomstplicht naargelang gewest en verkiezingstype 2014 (percentage)

	Eur.	Eur.	Eur.	Fed.	Fed.	Fed.	Reg.	Reg.	Reg.	Lok.	Lok.	Lok.
	VL	WAL	VL+W	VL	WAL	VL+W	VL	WAL	VL+W	VL	WAL	VL+W
Altijd	37,8	45,5	41,6	46,6	51,2	48,9	48,1	54,6	51,3	56,6	62,8	59,7
Meestal	13,3	11,0	12,2	15,0	11,5	13,3	14,0	11,0	12,5	12,0	9,3	10,7
Soms	14,3	14,7	14,5	10,8	11,9	11,4	10,8	10,4	10,6	8,3	8,2	8,2
Nooit	34,6	28,8	31,7	27,5	25,4	26,5	27,1	24,0	25,6	23,0	19,7	21,4
Total	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Tabel 10.2: Synthese van bivariate analyses van de verkiezingsdeelname bij afschaffing van opkomstplicht voor 4 verkiezingstypes (Vlaanderen en Wallonie samengenomen in 2014)

	Gemeentelijk	Regionaal	Federaal	EU
VARIABELEN	<i>rho</i> ^o or <i>eta</i>	<i>rho</i> ^o or <i>eta</i>	<i>rho</i> ^o or <i>eta</i>	<i>rho</i> ^o or <i>eta</i>
Sociodemografische kenmerken				
Geslacht	0.008	0.011	0,010	0.007
Leeftijd 6 categorieën	n.s.	n.s.	0,015	n.s.
Inkomen	<i>0,073</i>	<i>0,038</i>	<i>0,042</i>	<i>0,027</i>
Onderwijsniveau	0.081	0.106	0.119	0.095
Gewest	n.s.	n.s.	n.s.	0,005
Kerkpraktijk	<i>0,021</i>	<i>0,018</i>	<i>0,017</i>	<i>0,018</i>
Politieke houdingen en gedrag				
Sterkte partij-identificatie	<i>0,057</i>	<i>0,060</i>	<i>0,063</i>	<i>0,031</i>
Politieke interesse	<i>0,173</i>	<i>0,184</i>	<i>0,211</i>	<i>0,176</i>
Politieke kennis	<i>0,048</i>	<i>0,063</i>	<i>0,067</i>	<i>0,049</i>
Interne politieke efficiëntie	0,045	0,051	0,059	0,082
Uitwendige politieke efficiëntie	0,130	0,125	0,132	0,148
Politiek vertrouwen	0,012	0,017	0,071	0,026
Tevredenheid met democratie in België	<i>0,026</i>	<i>0,031</i>	<i>0,033</i>	<i>0,034</i>
Tevredenheid met beleid gewestregering	<i>0,016</i>	<i>0,015</i>	<i>0,013</i>	<i>0,016</i>
Tevredenheid met beleid federale regering	<i>0,006</i>	<i>0,006</i>	<i>0,009</i>	<i>0,016</i>
Tevredenheid met Europees beleid	<i>n.s.</i>	<i>n.s.</i>	<i>n.s.</i>	<i>0,010</i>
Belgische identiteit als eerste			n.s.	
Regionale identiteit als eerste		n.s.		
Gemeentelijke identiteit als eerste	n.s.			

Legende: enkel de verbanden significantief op het 0.001 niveau werden weerhouden. De sterkte van de bivariate verbanden tussen enerzijds de ordinale afhankelijke variabelen (waarschijnlijkheid van opkomst per verkiezingstype) en anderzijds de nominale en ordinale onafhankelijke variabelen, respectievelijk *eta* en spearman *rho*^o worden weergegeven in normaal of cursief lettertype.

Tabel 10.3: Resultaten van de logistische regressie

	Afhankelijke: zou <i>altijd</i> stemmen bij verkiezingen zonder stemplicht			
	Gemeentelijk	Regionaal	Federaal	Europees
(Constante)	n.s.	-1,55* (0,68)	n.s.	-2,37*** (0,63)
Geslacht	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
Leeftijd	0,14** (0,05)	n.s.	n.s.	n.s.
Middelbaar onderwijs	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
Hoger onderwijs	n.s.	n.s.	0,61* (0,25)	n.s.
Inkomen	0,08* (0,03)	0,08* (0,03)	0,06* (0,03)	n.s.
Gewest: Wallonië	0,67*** (0,15)	0,63*** (0,14)	0,47*** (0,14)	0,52*** (0,14)
Middelbaar onderwijs	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
Partij-identificatie	n.s.	0,14** (0,05)	0,11* (0,05)	0,15** (0,05)
Politieke interesse	0,22*** (0,03)	0,20*** (0,03)	0,24*** (0,03)	0,22*** (0,03)
Politieke kennis	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
Interne politieke efficiëntie	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
Uitwendige politieke efficiëntie	0,28** (0,09)	0,36*** (0,09)	0,25** (0,09)	0,29** (0,09)
Tevredenheid met beleidsniveau	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
Vertouwen	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
Tevredenheid met democratie in België	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
Invloed beleidsniveau	-0,39*** (0,10)	n.s.	-0,30** (0,09)	-0,21** (0,08)
Geografische identiteit	n.s.	0,40* (0,18)	n.s.	n.s.
Observations	1181	1185	1186	1155
McFadden	0,55	0,53	0,54	0,53

Legende:

n.s. = niet significant ; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Tabel 10.4: Steun voor Vlaamse partijen met en zonder opkomstplicht (OP)

	Europese verkiezingen			Federale verkiezingen			Regionale verkiezingen		
	Met OP	Zonder OP	Vershil	Met OP	Zonder OP	Vershil	Met OP	Zonder OP	Vershil
CD&V	18,6	16,5	-2,1	17,4	18,6	+1,2	19,0	20,4	+1,4
Groen	12,0	12,6	+0,6	9,7	9,4	-0,3	11,1	10,4	-0,7
N-VA	26,4	25,9	-0,5	35,3	36,0	+0,7	35,7	37,4	+1,7
SP.A	11,9	10,5	-1,4	13,5	12,9	-0,6	14,2	11,4	-2,8
Vlaams Belang	3,1	2,4	-0,7	2,4	2,0	-0,4	2,3	2,2	-0,1
Open VLD	22,3	23,8	+1,5	14,3	14,1	-0,2	12,4	11,9	-0,5
PvdA +	1,9	2,1	+0,2	2,8	4,0	+1,2	2,4	2,9	+0,5
Blanc, invalid, other	3,8	6,2	+2,4	4,6	3,0	-1,6	2,9	6,3	+3,4
Total	100,0	100,0		100,0	100,0		100,0	100,0	

Tabel 10.5: Steun voor Waalse partijen met en zonder opkomstplicht (OP)

	Europese verkiezingen			Federale verkiezingen			Regionale verkiezingen		
	Met OP	Zonder OP	<i>Vershil</i>	Met OP	Zonder OP	<i>Vershil</i>	Met OP	Zonder OP	<i>Vershil</i>
PS	30,0	25,9	-4,1	34,7	28,3	-6,4	28,7	25,5	-3,2
MR	23,7	26,3	+2,6	21,6	24,4	+2,8	25,5	25,5	0
CDH	13,8	15,2	+1,4	17,2	19,4	+2,2	18,5	20,2	+1,7
ECOLO	12,1	15,2	+3,1	9,4	12,7	+3,3	13,0	13,9	+0,9
FDF	1,0	1,0	0	1,6	1,7	-,1	1,3	1,8	+0,5
PTB- GO	6,9	6,3	-,6	7,1	7,2	+0,1	5,4	6,3	+0,9
PP	6,2	5,1	-,9	4,7	5,0	+0,3	4,1	4,5	+0,4
Blanc, invalid, other	6,3	5,0	-1,3	2,7	1,3	-1,4	6,4	2,3	-4,1
Total	100,0	100,0		100,0	100,0		100,0	100,0	

Notes

- ¹ Een recente bijdrage, op basis van data uit de Baromètre social de la Wallonie, heeft deze multi-level dimensie van de opkomstplicht voor het eerst verkend (Meulewaeter et al., 2014).
- ² De partirep 2014 kiezersenquête werd niet gehouden in Brussel, de regio waar het reële absentisme het weligst tiert (De Maesschalck, 2014).
- ³ De hoogste voorkeurstemmengraad voor de Kamerverkiezingen werd bereikt in 1999 (66%). Het aandeel voorkeurstemmers op het lokale niveau ligt boven de 80% (Ackaert et al., 2011).
- ⁴ In termen van het aantal partijen dat deelnemen aan de uitvoerende macht, in bijna de helft van de gemeenten hebben de kiezers een eenpartijmeerderheid gekozen (Ackaert et al., 2013). De regionale regeringen bestaan doorgaans uit een coalitie van twee of drie partijen, terwijl de federale coalities tussen vier en zes partijen telt en hun samenstelling electoraal niet responsief is. De impact van de Europese verkiezingen op de samenstelling van de Europese Commissie en Europese Raad is beperkt.
- ⁵ Althans voor het niveau waarvoor survey longitudinale gegevens bestaan, m.n. het federale voor de periode 1991-2010 (De Winter et al., 2014).
- ⁶ We beschikken niet over de variabele “tevredenheid” voor het lokale niveau. We gebruiken daarom als proxy de indicatoren voor tevredenheid van de andere bestuursniveaus.
- ⁷ We beschikken niet over de variabele “invloed” voor het Europese niveau. We gebruiken daarom als proxy de indicatoren voor invloed van de andere bestuursniveaus.
- ⁸ We hebben in verdere analyses ook andere opdelingen gebruikt door bijvoorbeeld enkel die respondenten uit te sluiten die aangaven ‘nooit’ te zullen opdagen voor verkiezingen. De resultaten verschilden nauwelijks.